

מסע מתחת לאדמה

בקיץ 2014 זכו מערות מרשה ובית גוברין בתואר אתר מורשת עולמית. בחפירות שבוצעו לאורך השנים בשטח התגלו כ־500 מערות, חלקן הגדול מערכות תת קרקעיות חצובות, הכוללות אלפי חדרים ומאות מתקני ייצור, ששימשו בין היתר כמחצבות, כבורות מים, כבתי בד, כמערות קבורה ועוד. סיור במערות הקרירות והאפלוליות ובשני קברים מצוירים ממחיש את אורח החיים ואת ענפי הכלכלה של תושבי מרשה בתקופה ההלניסטית

כתבה: ד"ר נילי גרייצר

ציור קיר במערת המנגנים צילום אברהם גרייצר

על דופנות מערת הציידים ומערת המנגנים ציור תהלוכות חיות בר, דגם מקדש ואמנים מנגנים, כתובות ביוונית ותאריכי קבורה

שנערכו במדרונות התל בשנים 1985-1996 התגלו ותועדו כ-170 מערכות תת-קרקעיות מסועפות, לרבות אלה שתיעד מקאליסטר. כמו כן התגלו יותר מעשרה קברים נוספים, שחלקם נחפרו. בשנים 1989-2000 נערך באתר מפעל חפירות נרחב בניהול פרופ' עמוס קלוזר מטעם רשות העתיקות. בחפירות האלה נחשפו המגדל הצפוני-מערבי של חומת התל ושטח בנוי למרגלותיו, בתים ומערכות תת-קרקעיות בעיר התחתית וקברים נוספים סביב התל. במערות נבחרות מדרום לתל נמשכות עד היום חפירות בידי מתנדבים, המעלות ממצא רב.

מגוון רחב של מערות

בכל תקופות קיומה נהנתה מרשה מפריחה כלכלית ויישובית בעיקר הודות למיקומה בצומת דרכים חשוב ולפוטנציאל הטמון בסגולות המסלע בשפלת יהודה: בקרבת העיר היו מצויים עמקים פוריים שבהם נבעו מעיינות ונכרו בארות. המבנה הגיאולוגי באזור מורכב משכבה עליונה של סלע נארי קשה

גיור לגלות. העיר שוקמה בתקופה הרומית בידי המושל גבניוס בשנים 54-57 לפנה"ס. בשנת 40 לפנה"ס, בימי המלך החשמונאי מתתיה אנטיגונוס, יריבו של הורדוס, בזזו הפרתים, תומכי מתתיה, את ירושלים, ומשם עברו וכבשו את מרשה שהפכה לעיי חורבות. לאחר מכן מרשה אינה נזכרת במקורות כתובים ומיקומה הגיאוגרפי נותר עלום. שמו הערבי של תל מרשה הוא "תל סנדחנה", כשם כנסיית סנדחנה, ששרידה נותרו על מקומם ממזרח לתל. תל סנדחנה זוהה לראשונה באביב 1852 כעיר מרשה, עיר מוצאו של הנביא מיכה המורשתי, בידי הכומר האמריקאי אדוארד רובינסון, אבי המחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ ישראל. בקיץ 1900 נערכו בתל מרשה חפירות ארכיאולוגיות במשך שלושה חודשים מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל וברישיון חפירה עות'מאני. את החפירות ניהלו פרדריק ג'ונס בליס ורוברט אלכסנדר סטיוארט מקאליסטר, ובהן נחשפה עיר עליונה בשטח של כ-24 דונם, מוקפת חומה פנימית עם מגדלים וחומה חיצונית. בתוכה התגלו מכלולי מגורים מופרדים ברחובות בצורת שתי וערב. נוסף לכך, תיעד מקאליסטר 63 מערות במדרונות התל. ממצאי התל, כגון קרמיקה, כתובות יווניות ומטבעות, תוארכו לתקופה ההלניסטית, המאות השלישית-שנייה לפנה"ס.

בחפירת בדיקה בעומק התל התגלו שרידי בנייה וקרמיקה מתקופת הברזל השנייה, השייכים לעיר מרשה משלהי מלכות יהודה - המאות השביעית-שישית לפנה"ס. בתום החפירות בתל פרצו שודדי עתיקות למערות קברים המצויות דרומית-מזרחית לו, והציעו ממצאים שדודים למכירה בשוק העתיקות בירושלים. החוקרים ג'ון פיטרס והרמן תירש ששמעו על הגילוי חשו למקום בשנת 1902 ותיעדו שני קברים מצוירים המוכרים כיום בשמות "מערת הציידים" ו"מערת המנגנים". ציורי הקיר והכתובות בקברים צולמו והועתקו בצבעי מים בידי האבות הדומיניקנים ממוסד "אקול ביבליק" בירושלים, ולפיהם בוצע בשנת 1993 שחזור בקברים אלה, הנחשבים למפוארים בעיטורם בארץ. ארכיאולוגים ישראלים גילו עניין מחודש באתר תל מרשה החל משנות ה-60 של המאה שעברה. בשדות קבורה מצפון וממזרח לתל התגלו כ-50 קברים, וחלקם נחפרו. בסקרים

בית בד תת קרקעי צילום אברהם גרייצר

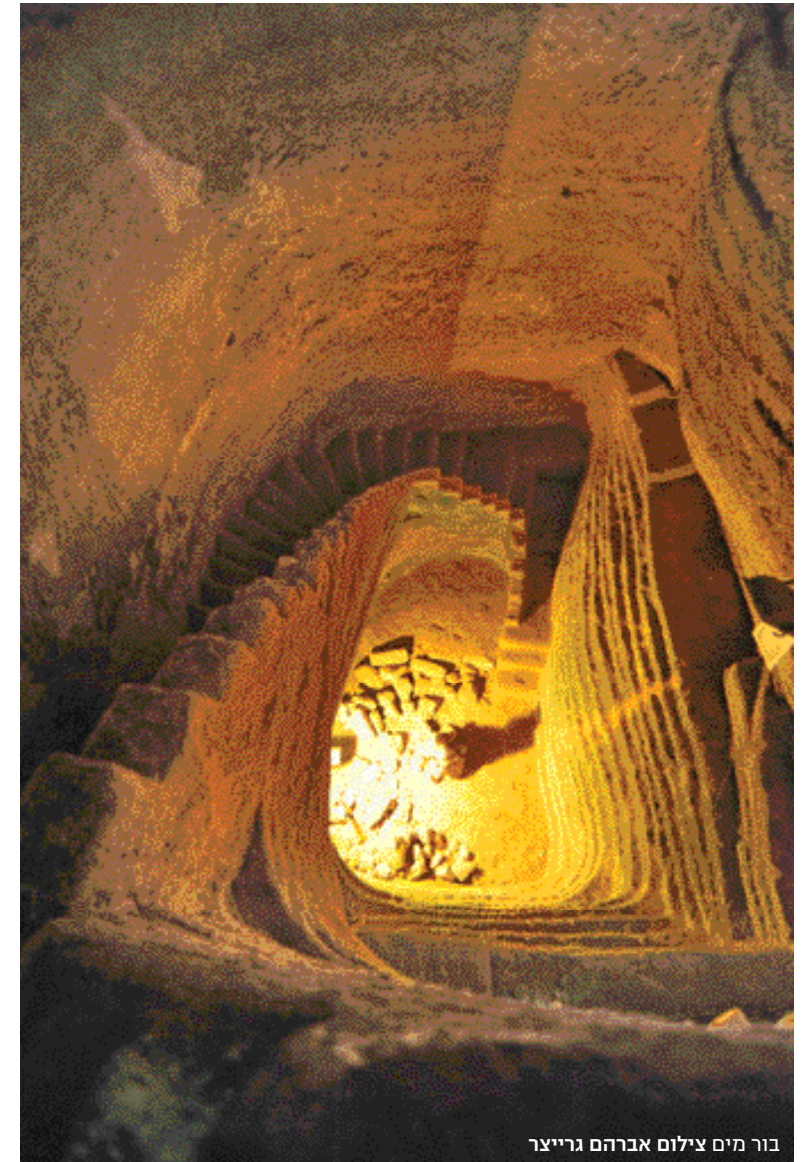
רחבעם מלך יהודה עם יישובים סמוכים בשפלה כמו שוכו, עדולם, גת, זיף, אדוריים, לכיש ועזקה: "וַיָּשֶׁב רָחֲבֶעַם בִּירוּשָׁלַם וַיִּבֶן עָרִים לְמִצּוֹר בִּיהוּדָה; וַיִּבֶן אֶת-בֵּית-לָחֶם וְאֶת-עֵיטָם וְאֶת-תְּקוּעַ; וְאֶת-בֵּית-צוּר וְאֶת-שׁוֹכוֹ וְאֶת-עֲדָלָם; וְאֶת-גֶּת וְאֶת-מְרֹשֶׁה וְאֶת-זִיף" (דברי הימים ב יא, ה-ח). ליד מרשה נערך הקרב בין אסא מלך יהודה לזרח הכושי (דברי הימים ב יד, ח-ט), ומיכה המורשתי ניבא פורענות על מרשה, לכיש, עדולם, מורשת גת ואכזיב (מיכה א, יג-טו). ידיעות היסטוריות על אודות מרשה אינן מופיעות קודם לתקופה ההלניסטית. מרשה ההלניסטית מוזכרת בפפירוסים של זנון, פקיד מצרי בממשל תלמי השני פילאדלפוס (285-246 לפנה"ס), שביקר בה בשנת 259 לפנה"ס וציין פעילות של שוטרים וסוחרי עבדים בעיר. בספרי מקבים ובכתבי יוסף בן מתתיהו נכתב על כך שמרשה סייעה לסלווקים בקרבות נגד הצבא החשמונאי. יוחנן הורקנוס כבש את מרשה ואיפשר לתושביה לבחור בין

תל מרשה נמצא בגן לאומי מרשה-בית גוברין בשפלת יהודה. כל החולף בסמוך לצומת בית גוברין יבחין בקלות בתל הבולט בשטח, אך סביר להניח כי יתקשה לדמיין שבסביבתו חבוי פלא ארכיאולוגי תת-קרקעי. ואכן, בשטח מוגדר של כ-500 דונם בקרבת תל מרשה התגלה מקבץ של עשרות מערכות תת-קרקעיות חצובות, הכוללות אלפי חדרים ומאות מתקני ייצור. המערות האלה, ששימשו לתועלת האדם במשך מאות שנים, הוכרו בקיץ 2014 בוועידת אונסק"ו כנכס טבע ותרבות ייחודי והוכרזו כאתר מורשת עולמית בשם "מערות מרשה ובית גוברין". מערות מרשה מייצגות מגוון של מאות מערות במרחב של כ-120 קמ"ר בשפלה, המכונה "ארץ אלף המערות".

שנים של חפירות

במקרא נזכרת העיר מרשה בנחלת יהודה: "וַיִּקְעִלָהּ וַאֲכָזִיב, וּמְרֹאֲשָׁה: עָרִים תִּשָּׂע, וַחֲצָרֵיהֶן" (יהושע טו, מד). מרשה בוצרה בידי

הגן הלאומי מרשה-בית גוברין משתרע על שטח מטופח, זרוע עצי חורש ים-תיכוני, עתיר עצי זית, חרוב ותאנה. בגן מצויים שרידי מבנים קדומים ומערות שנחפרו והוכשרו לביקורי קהל, עם תאורה ועם גישה נוחה

בור מים צילום אברהם גרייצר

בתי בד, כ־70 מתקני קולומבריה (ביחיד "קולומבריום") וכשבע אורוות. בדופנות המערות סותתו וגולפו מתקני פולחן, כגון גומחה קמרונית ומזבח. למעשה, כל מערה שימשה למן השלב הראשון לחציבתה כמחצבה, שבה הופקו אבני בנייה ושבבי אבן. מגושי האבן גולפו וסותתו רכיבים אדריכליים לבנייה ופריטי ריהוט דקורטיביים.

הגן הלאומי מרשה־בית גוברין משתרע על שטח מטופח, זרוע עצי חורש ים־תיכוני, עתיר עצי זית, חרוב ותאנה, ואפשר למצוא בו גם פינות פיקניק מוצלות. בגן מצויים שרידי מבנים קדומים ומערות שנחפרו והוכשרו לביקורי קהל, עם תאורה ועם גישה נוחה במעברים ובמדרגות מתכת. מראש תל מרשה נשקפת תצפית פנורמית אל מערות העיר התחתית, אל כנסיית סנדחנה ואל נופי השפלה והרי חברון.

הסיור המרתק המוצע במערות הקרירות והאפלוליות ובשני קברים מצויירים ממחיש את אורחות החיים של תושבי מרשה ההלניסטית, שעשו שימוש במערות להפקת מוצרים שונים, ומלמד כיצד התנהלה הקבורה.

בורות מים: תחזוקה נאותה של מערך איסוף המים בבורות הייתה חיונית לקיום אדם ובהמה ולכלכלת העיר. לבור המים אדריכלות ייחודית – חציבתו התבצעה דרך שכבת נארי מטה אל סלע קירטון שאינו מחלחל. המתווה פעמוני, עם גרם מדרגות לוליניי שצמוד לדופן הבור, ומלווה במעקה קירטון הפונה לחלל הבור ומדורג כשיפוע המדרגות. ניקוז מי הנגר ואיסופם לתוך הבור הוסדרו במערך מתוכנן ומתוחכם של מרזבים ותעלות. סדרות בורות מים הסתעפו זו מתחת לזו וניזונו זו מהמים של זו, כך שנאגרו בהן עודפי מי הנגר. בראש בור מים נחצב בקפידה מתקן רחצה תת־קרקעי הכולל חדרון רחצה עם שרפרף אבן או אמבט מסותת באבן, שהוזן מבחוץ במים שאובים מהבור.

בתי בד: בבית הבד הופק שמן זית במתקני ייצור משובללים, הכוללים אגן לריסוק זיתים באמצעות אבן דמוית עדשה ומערכות סחיטה של קורה ומשקולות אבן.

קולומבריום: הקולומבריום שימש כבית גידול יונים תעשייתיים ובדופנותיו נחצבו תאים סימטריים שבהן שכנו היונים. הקולומבריום סיפק בשר יונים למאכל ויונים חיות כמנחת קורבן במקדשים

פגאניים ובמקדש בירושלים. בתאים נאסף פרש יונים לאיבול ולדישון חקלאי. רבים מהקולומבריה נחצבו בדגם צלב או צלב כפול.

אורוות: האורוות כללו אולמות שבדופנותיהם סותתו מתקני קשירה ואבוסים.

מערות הפעמון: מערות הפעמון המצויות בסביבות תל מרשה שימשו כמחצבות לכריית סלע קירטון בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה המוסלמית הקדומה, המאות השביעית עד 11 לספירה. כך נמשכה תפוקת משאבי האבן המקומית בדומה לזו של מחצבות מרשה ההלניסטית, יותר מאלף שנים קודם לכן.

בתי העיר: בשטחים שנחפרו על התל ולמרגלותיו נחשפו בתי מגורים צמודים, בעלי קירות משותפים, הפונים לרחובות. בית המגורים בעיר התחתית נבנה מעל יחידה תת־קרקעית בדגם בית־חצר מסורתי, הכולל לפחות חצר אחת וסביב לה חדרי מלאכה, תעשייה קלה ומחסנים. בחדרי הקומה הראשונה שפנו לרחוב התנהלה פעילות מכירה ושיווק לפי ממצא מטבעות, משקולות עופרת וכמויות מסחריות של מוצרים מקומיים ומיובאים. לצד החצר נבנה מגדל מדרגות עם אומנת אבן מרכזית ומדרגות סובבות שעלו לקומה השנייה, ובה חדרי מגורים ושינה של בני המשפחה. מהחצר נחצב פיר או מסדרון מדורג שירד למערה הפרטית ובה לפחות בור מים אחד ומתקני ייצור שונים.

קברים: אדריכלות קברי מרשה ההלניסטית מאופיינת במתווה אולמות עם בורות עמידה ושורות כוכים קצובים בדפנות, בהשפעת קברי אלכסנדריה התלמית. הכוכים – ארוכים וגבוהים עם תקרה גמלונית – נאטמו בלוחות סגירה לאחר הטמנת גופת המת. מעל הכוך נרשמו בצבע או נחרתו לעתים שם המת ותאריך המוות לפי מניין המלכים ההלניסטים. על דופנות מערת הצידונים ומערת המנגנים צוירו תהלוכות חיות בר, דגם מקדש ואמנים מנגנים, כתובות ביוונית ותאריכי קבורה.

ד"ר נילי גרייצר – עמיתת מחקר במרכז איגבורג רנרט ללימודי ירושלים, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין זוס, אוניברסיטת בר אילן

תוצאות החפירות ומסקנות המחקר

רוב רובן של המערות הכיל מילוי סחף עפר מעורב באבנים ובממצא קרמי וחומרי, שהגיע לעתים עד לתקרתן. המילוי נגרף במרוצת השנים לתוך המערות מהסביבה ומבתים במעלה המדרון. בחפירת המילוי התגלה ממצא מגוון שתוארך לתקופה ההלניסטית ועיקרו מהמאה השנייה לפנה"ס ועד סוף אותה מאה. חפירות מבנים בשטחים מעל המערות הניבו מסקנה חד משמעית באשר לקשר האדריכלי והתפקודי שבין בית המגורים לבין המערה עם מתקני הייצור שמתחתיו. מכיוון שקירות בתים שנבנו מאבני קירטון התבלו, קרסו וכוסו בשכבות עפר במרוצת הזמן, היה אפשר לזהות את מיקומם רק בחפירה. התברר כי מצאי המערות מסמן נוכחות בניית על, ומכאן למדו החופרים על קיומה של עיר תחתית הלניסטית שנבנתה למרגלות האקרופוליס, בשטח של כ־320 דונם. כלל הממצא הקרמי, המטבעות והכתובות בבתי המגורים בעיר התחתית ובמערות תוארך לתקופה ההלניסטית, המאות השלישית–שנייה לפנה"ס. אימוץ התרבות היוונית במרשה ניכר בשימוש בלשון היוונית, ברכיבי אדריכלות ובאמנות, במבנים ובקברים, בשימוש בכלי שולחן ומזיגה מהודרים מיובאים, בייבוא אמפורות יין ובצלמיות חרס בדגמים בסגנון יווני. תיארוך מטבעות וכתובות שהתגלו בכלל החפירות אינו מאוחר לשנת 111 לפנה"ס – מועד כיבוש העיר. בבתי התגלו כלי בית שלמים וכלי יבוא יקרים שנותרו באתרם, אך לא נצפו סימני הרס אלים או עקבות שרפה. התמונה הארכיאולוגית המצטיירת מכלל הממצא מאששת את תיאוריו של יוסף בן מתתיהו על כיבוש מרשה בידי צבא יוחנן הורקנוס, שליט יהודה בשנים 135–104 לפנה"ס. אפשר לשער כי יושבי העיר, שחששו לחייהם בהתקרב הצבא החשמונאי וכיבושיו בשפלה ובהר חברון, ירדו למערות שנפרצו

והפכו למחבוא ולמקלט ענק לעת חירום. לאחר הכיבוש הוצב באקרופוליס חיל מצב חשמונאי, לפי ממצא של שני מקוואות טהרה ו־25 מטבעות יוחנן הורקנוס. ברם, לא נמצאה עדות לשיקום העיר בתקופה הרומית. במערות מצפון לעיר ובשולי העיר התחתית נקברו יהודים בתקופה הרומית במאות הראשונה–שנייה לספירה, לפי שברי גלוסקמות ועצמות מלוקטות – נוהג קבורה יהודי טיפוסי בקברי ירושלים בשלהי ימי הבית השני. במערות שונות הבחינו החופרים במחילות מפותלות ובחדרונים המאפיינים מערכות מסתור שנחצבו ביישובים יהודיים בשפלה בימי מרד בר כוכבא. מכאן עלתה ההשערה שהיה קיים יישוב למרגלות התל, המאוכלס ביהודים או באדומים שהתגיירו, שזמנו למן המאה הראשונה לפנה"ס ועד דיכוי מרד בר כוכבא.

מבחינות כמותית ואיכותית כאחד, ניצול משאבי הטבע והתנאים האקולוגיים הייחודיים במרשה ההלניסטית, כפי שהוא מצטייר מהיקף מתקני הייצור ומתפוקתם, הוא תופעה שאינה מוכרת בשום עיר אחרת בארץ בתקופה זו או בכל תקופה אחרת. שרידי בנייה ביישובים הלניסטיים בארץ נמחקו כמעט לחלוטין בבנייה מסיבית שהתבצעה מעליהם בתקופה הרומית. לעומת זאת, מרשה ההלניסטית לא נושבה עוד ולכן בתיה, שניטשו לאחר הכיבוש החשמונאי, הידרדרו לאטם. המערות נפגעו אך מעט בהתמוטטות והתמלאו עפר במרוצת השנים – וכך השתמרה תבניתם. לפיכך, ממצאי מרשה ההלניסטית מציגים את אדריכלות התקופה במובנה הטהור לצד ממשק יחיד במינו של קהילה ילידית ערבית ואדומית עם אליטה של מהגרים מפניקיה ומיוון, שיצר מרקם חברתי קוסמופוליטי, והתאפיין באורח חיים נהנתני, ביוזמה כלכלית ובמיומנות טכנולוגית.